

SURXONDARYO IJTIMOY-IQTISODIY MADANIY HAYOT 1946-1990 YILLARDA

Qurbonova Farzona¹

Tel :998930788110

Boymirova gulshan²

Tel:998978090260

Ashuraliyeva shohsita³

Tel:937483303

¹⁻²⁻³Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7475878>

ARTICLE INFO

Received: 13th December 2022

Accepted: 21th December 2022

Online: 23th December 2022

KEY WORDS

Kommunistik, G`G`ulom, K.Yashin, R.Fayziy, A.Muxtor, Uyg'un, H.G`ulom, A.Qahhor, Mirtemir, Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug`bek.

ABSTRACT

O`zining vatanparvar, elparvar va ayni paytda sof sevgi va muxabbatini tarannum etuvchi serqirra lirik ijodi bilan xalq hurmatiga sazovar bo`lgan g`azalnafis shoirlardan biri Erkin Vohidovdir (1936). Shoirida she`riyatga havas juda erta, o`n besh yoshlardan boshlab uyg`ongan. 1990 yilga qadar Erkin Vohidovning o`ndan ortiq she`riy va dostonlar to`plamlari matbuot yuzini ko`rdi. Bular: «Tong nafasi», (1961), «Qo`shiqalarim sizga» (1962), «Yurak va aql» (1963), «Mening yulduzim» (1964), «Nido» (1965), «Lirika» (1965), «Palatkada yozilgan doston» (1967), «Yoshlik devoni» (1969), «Chirog`bon» (1970), «Dostonlar» (1973), «Hozirgi yoshlar» (1971), «Muxabbat», «Tirik sayyoralar» (1980), «Sharqiy qirg`oq» (1982), ikki jildlik saylanma-«Muxabbatnoma» va «Sadoqatnoma» (1986), «Shoiru she`ru shuur» (1989) va «Kuy avjida uzilmasin tor» kabilar xalqimizning eng sevib o`qiladigan asarlariga aylandi. Ushbu Maqolada Surxondaryo Ijtimoiy-Iqtisodiy Madaniy Hayot 1946-1990 Yillarda haqida bayon etilgan.

Adabiyot vositasi orqali kommunistik firqa mafkurasini va buyuk rus millatchiligi g`oyasini ilgari surdi. Urushdan keyingi yillarda Kommunistik firqani, « buyuk rus xalqi»ni, sovetlar hukmronligini ko`klarga ko`tarib maqtash masalasi adabiyotning bosh va asosiy vazifasi edi. Shu boisdan ham bu davrda o`zbek ijodkorlaridan G`G`ulom, K.Yashin, R.Fayziy, A.Muxtor, Uyg'un, H.G`ulom, A.Qahhor. Mirtemir va boshqalarning ijodida ushbu mavzu Markaziy o`rinni egallaydi. Jumladan G`afur G`ulom (1903-1966) «Mening partiyam», «Lenin chashmasi», «V.I.Leninga», «Partiyaga ming rahmat», «Istiqbol qo`shig`i» kabi she`rlarida Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug`bekday buyuk zotlarning jahoniy ahamiyati Lenin tufayli sodir bo`lganligini yozadi. U Lenin tufayli O`zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohada olamshumul tarixiy zafarlar kuchdi, deb jar salad. Holbuki, xalqimizning yuqorida nomlari tilgan olingan bu yuk siymolarini hali Lenin dunyoga kelmasdan necha-necha asrlar ilgari ham jahon ahli bilar va qadrlar edi.[1]

1946—1985 yillar orasida o`zbek adabiyoti o`z taraqqiyoti- ning murakkab va turli

bosqichlardan iborat davrini bosib o'tdi. Bular Ikkinchi jahon urushidan keyingi tiklanish yillarini (1945—1956); Stalin shaxsining fosh etilishi va Xrushchevcha «iliqlik» yillarini (1956—1964); «Rivojlangan sotsializm» g'oyasi olg'a surilgan yillarni (1964—1985) o'z ichiga olgan va har uchala bosqich shu yillarda ro'y bergan ijtimoiy voqealarga ko'ra nomlangan bo'lib, o'zbek adabiyotining taraqqiyot yo'li va tamoyillari ham shu davrda turlicha ko'rinishga ega bo'ldi.[2] O'zbekiston adiblari urushdan keyingi mamlakatning haqiqiy ahvolini yaxlit bilganliklari uchun ham ayrim shoir- larning lirik she'rlarida ma'yusona ohanglar, yozuvchilarning ocherk va hikoyalarida mamlakat kechirayotgan qiyinchilik tasviri yo'q emas edi. Partiya 1946—1948 yillarda san'at va adabiyotga oid bir necha qarorlar qabul qilib, yozuvchilarga voqe- liqsagi ijobiy ko'rinishlar, kishilarning xursandchilik holat- lari va kayfiyatlari haqida asarlar yozish, sovet voqeligi uchun tipik bo'lmagan nuqsonlar va qiyinchilik tasviridan qochish, hayotni «gulgun» ranglar bilan aks ettirish vazifasi topshirildi. Urushdan keyingi yillarda O'zbekiston YOzuvchilar uyushmasiga rahbarlik qilgan va o'z lavozimiga ko'ra partiya da'vatiga «labbay» deb javob bergan Oybek 50-yillar arafasida «Oltin vodiyan shabadalar» romanini yozdi. Bu asar urush tufayli xo'jaligi izdan chiqqan kolxoz hayotining ayrim manzaralarini aks ettirdi. Ammo roman nashr etilar- etilmas, taniqli munaqqid V.Zohidovning «SHarq yulduzi» jurnali (1950 yil, 11 son) va «Qizil O'zbekiston» (1950 yil 10, 15, 17 dekabr sonlari) gazetasida tanqidiy maqolalari e'lon qilindi. O'sha kezlarda sovetlar mamlakati bo'ylab yangi qatag'on pallasi boshlangan bo'lib, SHayxzoda, Mirzakalon Ismoiliy, SHuhrat, Said Ahmad, SHukrullo singari yozuvchilarni «temir parda» orqasiga tashlashga ulgurilgan edi. Ana shunday sharoitda V.Zohidovning «Oltin vodiyan shabadalar» romanini har tomonlama yaroqsizga chiqargan maqolalari Oybek taqisrida fojiali rol o'ynashi tabiiy edi. Urushdan keyingi davrda Abdulla Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari», Rahmat Fayziyning «CHO'lga bahor keldi», Parda Tursunning «O'qituvchi», Ibrohim Rahimning «Hayot buloqlari», Oybekning «Nur qidirib» qissa va romanlari yaratilganini va o'zbek adabiyotida bunday «mo'l hosil» ilk marotaba bo'lganini alohida qayd etish joizdir. To'g'ri, bu asarlarning birortasini «O'tgan kunlar» (Abdulla Qodiriy) yoxud «Navoiy» (Oybek) bilan yonma-yon qo'yish mumkin emas. Lekin yaqinyaqingacha o'zbek adabiyotining nochor sohasi bo'lib kelgan yirik nasrda miqdor o'zgarishlari bo'layotganining o'ziyoq ijobiy hodisa edi. Sovetlar hukumronligi yillarida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida erishgan muvaffaqiyatlari to'g'risida to'xtalmas ham bo'ladi. G`ofur G`ulom I.Stalin shaxsiga sig'inishning bevosita guvohi bo'lgan va respublikada amalga oshirilgan qatag'onliklar, adolatsizliklar va nohaqliklarni o'z ko'zi bilan ko'rgan adiblardandir. U o'z millatining bir ijodkor vijdonli vakili sifatida shaxsiga sig'inish yillarida bo'lib o'tgan dahshatli voqealarga munosabat bildirish o'rniga xalq jallodiga bag'ishlab, «Iosif Stalin» odasini va shuning singari o'nlab she'rlar bitdi. G`ofur G`ulom shu darajagacha borib etdiki, «Oktyabr, Partiya, Lenin va rus xalqi bo'lmasa, o'zbek xalqi uchun «rangu hid qayoqda» (Assalom)), deydi. Shu bilan bir qatorda uning «Vaqt», «Sog'inish» singari mag'zi to'q she'rlari ham maydonga kelgan edi. Xuddi shunday yo'nalish yozuvchi va dramaturg Komil Yashin ijodiga ham xosdir. U o'zining butun ongli ijodiy umrini Leninni, kompartiyani, sovetlar tuzumini, rus xalqini maqtash, ularga madhiya va hamdu sanolar o'qishga sarfladi. Ayni zamonda xalqimizning o'tmishini rangsiz bo'yoqlarda ifodaladi, mulkdorlar, boylarni faqat bir tomonlama baholab ularni johil, savodsiz, xotinboz va maishiy buzuvchi kishilar timsolida yoritdi. K.Yashinning «Yo'lchi yulduz»

(1957), «Inqilob tongi» (1974) va boshqa sahna asarlari bu fikrimizning yorqin dalilidir. Sovetlar hukumronligi davridagi g'oyatda og'ir sharoitda ham xalq ijodkorlari degan yuksak nomga dog' tushirmagan milliy manfaatga xiyonat qilmagan ulug' adiblar, yozuvchi va shoirlar anchagina bo'lgan. Ular xalqimizning o'tmish tarixini, inqilobiy an'analari, sof sevgi muhabbat va milliy udumlarini badiiy ijod vositasi ila tarannum etganlar.[3] Biz bu o'rinda Oybek, O.Yoqubov, Shuhrat, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzaev, O'.Hoshimov, A.Ibrohimov, X.To'xtaboev, O.Matjon, M.Bobojev, X.Davron, G.Nurullaeva va boshqa o'nlab yosh ijodkorlarni nazarda tutmoqdamiz. Ularning sa'y-harakatlari tufayli 50-80 yillarda bir qator to'la qonli badiiy jihatdan yuksak saviyadagi milliy ruh va g'urur bilan sug'orilgan ajoyib asarlar yaratildi. M.Ismoiliyning «Farg'ona tong otguncha», M.Shayxzodaning «Toshkentnoma» lirik poemasi, «Mirzo Ulug'bek» tragedik dramasi, A.Qahhorning «O'tmishdan ertaklar», «Tobutdan tovush», O.Yoqubovning «Diyonat», «Ulug'bek xazinasi» va «Qo'hna dunyo», P.Qodirovning «Yulduzli tunlar», «X.To'xtaboevning Kasoskorning oltin boshi», O'.Xoshimovning «Bahor qaytmaydi», «Nur borki soya bor», Sh.Xolimirzaevning «Qora kamar», I.Sultonning «Imon», X.G'ulomning «Toshbolta oshiq», A.Oripovning «Hakim va ajal», O.Matjonning «Beruniy», «Pahlavon Mahmud», E.Vohidovning «Oltin devor», va boshqa o'nlab asarlari ana shular jumlasiga kiradi. Bu asarlar xalqimizga badiiy zavq-shavq bag'ishlabgina qolmasdan, ularga juda katta ma'naviy ozuqa ham beradi, yoshlarimiz ongida xalqimizning o'tmish tarixi bilan, ulug' bobokalon avlod-ajdodlarimiz bilan faxrlanish va g'ururlanish his-tuyg'usini shakillantiradi hamda ona vatanga mehr -muhabbatni yanada jo'sh urushiga ko'maklashadi.[4]

She'riyatda esa G'afur G'ulomning «Vaqt», «Soginish», Oybekning «Raisa» singari mag'zi to'q she'rlari maydonga keldiki, ular ham, o'z navbatida, she'riyatimizning ertasiga umid uyg'otmay qo'ymasdi. Ana shunday sharoitda kommunistlar partiyasining XX s'ezdi o'tkazilib, unda Stalin shaxsining fosh etilishi sovetlar mamlakati tarixiga «xrushchevcha ilqlik yillari» deb kirgan yangi davr boshlandi. Bu davrning o'ziga xos xususiyati shunda ko'rindiki, N.S.Xrushchev, Stalin shaxsiga sig'iiish davri illatlarini fosh etibgina qolmay, mamlakatda bir oz bo'lsa-da, demokratik normalar tiklanishi, inson huquqlari muhofazalanishi va boshqa ijtimoiy muhim hodisalar ro'y berishiga kafolat berdi. Qatag'on etilgan yozuvchilarning tirik qolganlari ozodlikka chiqarilib, ular boshiga tushgan kulfatlar ham matbuot sahifalarida yoritila boshladi.[5]

Sovet jamiyatida o'ta qiyinchilik bilan bo'layotgan ba'zi ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida Abdulla Qahhor 1967 yili, tavalludining 60 yilligiga bag'ishlangan yubiley kechasida nutq so'zlab, «Men partiyaning oddiy soldata emas, balki ongli a'zosiman», degan so'zlarni aytdi. Aslida, har bir insonning fuqarolik huquqlari zamirida yotgan bu haqiqat kommunistik partiyaning Uzbekistondagi rahbarlari nazarida partiya qarshi isyon shakkoklik edi. SHuning uchun ham ular Abdulla Qahhorga bo'lgan munosabatlari ni keskin ravishda o'zgartirdilar. Uning asarlari nashr va targ'ib etilmay qo'ydi. O'sha kezlarda bosmadan chiqqan «YOshlar bilan suhbat» kitobi esa taqiqlandi. Umuman, siyosiy ta'qib va tahsid yana partiyaning san'at va adabiyotga bo'lgan siyosatining asosiy belgilaridan biri sifatida qayta tiklandi. 20-yillar arafasida va keyin ham yashagan shoirlarning asosan Lenin, oktyabr va partiyaning olqishlovchi she'rlaridan iborat «Tirik satrlar» almanaxida CHO'lponning «xavfli» nomi tilga olingani uchun u kitob do'konlaridan yi-gishtirib olindi. «O'zbekim» qasidasini yozgani va butun bir xalqning milliy uygonishiga turtki bergani uchun

5448 umumta'lim maktablari bo'lib, ularda 1 million 651,1 ming o'quvchi ta'limtarbiya olgan bo'lsa, 1987-'88 o'quv yilda 8111 umumta'lim maktablarida o'quvchilar soni 4 million 406,3 ming kishiga etdi, ya'ni taxminan uch yarim barobarga yaqin ko'paydi. 1990 yilda umumta'lim maktablari soni 9000 taga etdi. 1946—1985 yillar oralig'ida Markaz ideologlari tomonidan o'ylab topilgan ana shu xayoliy va noilmiy aqidalar girdobida, butun mamlakatda bo'lganidek, O'zbekistonda ham maorif, oliy ta'lim, ilm-fan, san'at o'ta siyosiydashgan holda rivojlanishga majbur qilindi.[5] Yana eng muhimi shundaki, bu davrda barcha milliy respublikalar va millatlar madaniyatini o'zida mujassamlashtirgan yagona «sovet madaniyati» yaratilganligining e'tirof etilishi SSSRga birlashtirilgan barcha xalqlar ma'naviyatining bundan keyingi yo'nalishini belgilab berdi. Ushbu davrda madaniyatga xos, uning rivojlanishi uchun muhim omil bo'lgan erkinlik, demokratiya batamom yo'q qilindi. Madaniyat, ayniqsa, milliy madaniyatning «rivoji» maxsus qolipga solindi. Siyosiy o'lchovlarga, kommunistik mezonga javob bermagan har qanday asar yo'qqa chiqarildi, uning muallifi esa jamiyatga yaroqsiz shaxs sifatida «chetga surib» qo'yildi.[6] Ayni paytda, 1946—1985 yillarni o'zbek madaniyati uchun to'liq tushkunlik davri deyish ham xato bo'lur edi. Chunki bu davrda mafkuraviy tazyiqlar, qolipga solishlar kuchaygan bo'lsa-da, madaniyat ma'lum darajada rivojlandi. Bu yillarda yaratilgan ijobiy ishlar, omma orasida olib borilgan mada- niy-ma'rifiy tadbirlar o'ta siyosiydashgan va mustabid tuzum uchun xizmat qilgan bo'lsa ham, u baribir o'zbek xalqining shu davrdagi milliy madaniyati bo'lib qoldi, xalqning madaniy ma'rifiy saviyasini oshirishga xizmat qildi. Xususan, bu maorif, oliy ta'lim muassasalariga tegishlidir. Respublika xalq ta'limi urushdan keyingi yillarda bir qator jiddiy qiyinchiliklarni engib o'tishiga to'g'ri keldi. Urush yillarida ta'lim tizimiga e'tibor berilmadi. Ana shu «odat» urushdan keyingi dastlabki yillarda ham davom etdi. Urush davrida o'qishga jalb etilmagan maktab yoshidagi bolalarni urushdan keyingi dastlabki yillarda ta'lim tizimiga tortish juda muhim masala bo'lib qoldi. Bundan tashqari, urush yillarida ta'lim sifati ham juda pasayib ketgan bo'lib, 20-yillardagi qoloq uslublarda olib borilardi. Bu esa o'quv- chilarni o'qishdan bezdirar, o'qishni tashlash va sinfda qolish hollari ko'paymoqsa edi. Masalan, 1945/46 o'quv yilida O'zbekiston maktablaridagi o'quvchilar soni rejadagi 1 mln. 10 ming kishi o'rniga 823 ming kishidan iborat bo'ldi. Sinfda qolgan o'quvchilar soni ham ko'p bo'lib, 1946 yilda u barcha o'quvchilar- ning 37%ini tashkil etardi. Ayniqsa qiz bolalarni maktabga jalb qilish, ularni o'qishni tugatguncha ushlab turish alohida muammo sifatida ko'ndalang bo'lib turardi. O'qituvchi xodimlar masalasi urushdan keyingi yillardagi eng jiddiy muammolardan biri edi. Chunki malakali o'qituvchilar asosan urushga yuborilgan, ularning ko'pchiligi halok bo'lgandi. Xususan, 1947 yilda respublika bo'yicha 4 ming o'qituvchi etishmasdi. Tuman xalq maorifi bo'limlari mudirlari, maktab direktorlari va ta'lim bo'yicha direktor muavinlarning 60%dan ko'prog'i tegishli ma'lumotga ega emasdi. 1950 yilda 7125 mak tab o'qituvchilarga muhtojlik sezardi.[7]

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1957 yil 1 oktyabrdagi sessiyasida «O'zbekiston SSRda majburiy etti yillik ta'lim- ni to'liq amalga oshirish to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi maktablarda ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan dastlabki qadam bo'ldi. Yangi qonunga ko'ra umumta'lim maktabi hamma uchun majburiy bo'lib qoldi. Biroq bu bilan respublika maktablarida mavjud bo'lgan kamchiliklar barham topmadi. Aksincha, maktab haqiqiy hayotdan ajralib qoldi, o'quv- chilarga berilayotgan bilimlar fantexnika taraqqiyoti dara- jasiga to'g'ri kelmasdi. SHuning uchun ham 1959 yil martda O'zbekiston Oliy Soveti «Maktabning hayot bilan aloqasini

mustahkamlash va respublikada xalq ta'limi tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida» yangi qonun qabul qildi. Ammo, sovet mustabid tuzumiga xos bo'lgan boshlangan ishni oxiriga etkazmaslik odati bu gal ham muammoni hal qilish yo'lida to'g'anoq bo'lib xizmat qildi, oqibatda xalq ta'limida ahvol o'zgarmadi. 60-yillar O'zbekistonda «rivojlangan sotsializm» bosqichi deb e'lon qilindi. Jamiyat mamlakat rahbariyatidan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy sohalarida jiddiy sifat o'zgarishlarni amalga oshirishni kutmoqda edi. Biroq, amalda unday bo'lmadi. Lekin buning o'rniga siyosiy rahbariyat aqida- parastlikni, ommaviysiyosiy ishlarni avj oldirdi. Xalq ta'lim tizimi ham ana shu «girdobga» tashlandi.[8]

Rasmiy hokimiyat soxta proletar baynalmilalligini amalda kuchaytirish maqsadida maktablarda rus tili va adabiyotini keng- roq o'qitishga urg'u berdi. Natijada 60-yillarda O'zbekiston tarixi, o'zbek tili va adabiyoti, chet tillari, musiqa va qo'shiq- chilik darslari hajmi keskin qisqardi va ular o'quv rejasida belgilanganidan haftasiga 16,5 soatga kamayib ketdi. Ulardan bo'shagan soatlarda esa rus tili va adabiyoti predmeti o'qitildi. Masalan, o'qituvchilar «XIX asr ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida o'zbek adabiy-badiiy muhiti», «Milliy madaniy jarayon- lar» to'g'risidagi mavzularda dare o'tishi lozim bo'lgan soatlarda rus madaniyatining «progressiv» ahamiyatini ko'rsatib berishga majbur bo'ldilar. Nihoyatda boy va ko'hna o'zbek xalqi tarixini o'rganishga 52 soat ajratilgan holda boshlang'ich maktablarda rus tili va adabiyoti predmetlari uchun yoritilgan.[9]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yakubova . D , Surxondaryo tarixi , Toshkent “Lesson press”– 2022
2. Tursunov S.N., Kichkilov H. Termiz yilnomasi. T.: Sharq, 2001.
3. Berdiev H., Ermatov H. Surxondaryo tarixidan lavhalar. T.: 1991.
4. Azimov M. Termiz tarixi. Termiz, Jayhun, 2001.
5. Tursunov S.N. va boshk. Surxondaryo tarixi. T.: Sharq, 2004.
6. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Асарлар, 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. –Т.: Ўзбекистон,1996.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1996
9. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Ўзбекистон,